

UNA PERSONALITAT A LES PORTES DE LA MORT: EL TESTAMENT DE FRANCESC FERRER I GUÀRDIA (1854-1909)

TERESA ABELLÓ I GÜELL

UNIVERSITAT DE BARCELONA
CENTRE D'ESTUDIS HISTÒRICS INTERNACIONALS (CEHI)

Francesc Ferrer i Guàrdia és, sens dubte, la més coneguda de totes les víctimes que provocà l'anomenada Setmana Tràgica de 1909. Ferrer es veié incriminat en els fets tant pel que era com pel que representava i, a la fi, fou víctima d'un sistema polític i judicial molt qüestionat que l'acabà convertint en un màrtir per les idees, alhora que la seva memòria ha sobreviscut com a símbol del pensament lliure. El nom de Ferrer i Guàrdia rememora inevitablement la cara més fosca dels governs de la Restauració i del regnat d'Alfons XIII, marcats per la iniquitat i la intolerància. Fou condemnat a mort per un tribunal militar i executat el 13 d'octubre del 1909 al fossat de Santa Amàlia, al castell de Montjuïc. A partir d'aquell moment, la llegenda de Ferrer i la seva realitat es confonen, fins al punt que la falsedat perpetrada amb la seva execució engendrà un mite que havia de condicionar la història. A la fi, l'afer Ferrer es convertí en un nou cas Dreyfus, en el qual es tornaven a aliar el fanatisme religiós i la repressió militar.

La pervivència dels protagonistes de la història, i sobretot la seva projecció universal, poden semblar, de vegades, capriciosos, però de l'afer Ferrer i Guàrdia, tal i com es va desenvolupar, se'n desprèn una persecució ideològica i un martirologi inquisitorial que el convertí en el cap de turc d'una decidida voluntat de mostrar l'aplicació d'una justícia que volia ser tan exemplificadora com implacable. Un segle després de la seva mort, Ferrer segueix despertant controvèrsia, no tant per la seva participació en els fets concrets que se li van imputar, que la història ha minimitzat, sinó pel tipus de judici a què fou sotmès i pel que ha acabat significant la seva figura. El centenari del seu afusellament, recentment commemorat, ha permès, una vegada més, rememorar aquesta controvertida figura així com recordar, i en alguns casos reivindicar, l'experiència pedagògica que representà el centre d'ensenyança que fundà, l'Escola Moderna.

Al voltant de Ferrer s'ha generat una extensa bibliografia, molt polaritzada, hagiogràfica o denigradora, que ha contribuït a la seva mitificació.

En aquest sentit, si els adversaris no han estalviat adjectius per desacreditar-lo, els defensors no han dubtat a qualificar-lo de màrtir laic.¹ Immediatament després d'ésser executat aparegué una literatura conservadora, sistemàticament detractora,² contrastada per visions molt elogioses —de vegades autèntiques apologies— impulsades, en bona part, per sectors anarquistes lliurepensadors i maçons.³ Aquesta polarització ha persistit amb el pas dels anys, i en valoracions posteriors sovint s'ha seguit confo-
nent intencionadament el que no són lloances a Ferrer amb desqualificacions absolutes. I, si analitzem la bibliografia publicada els darrers anys, observem que en part es prossegueix amb els mateixos tòpics i es titlla de revisionista en sentit conservador qualsevol treball que fugi de l'estricta lloança a Ferrer i a l'Escola Moderna.⁴

Ferrer i Guàrdia fou un personatge polièdric i, amb la tranquil·litat que permet acostar-se a un fet històric cent anys després, seria bo començar a valorar-ne individualment les diferents facetes públiques. Fundà un centre educatiu, l'Escola Moderna, que participava de l'ampli moviment de renovació pedagògica, en sentit racionalista i laic, que impulsaven sectors diversos per contrarestar el fosc marc educatiu de l'Espanya de començament del segle XX, controlat per la religiositat més tremendista. Paral·lelament, creà una editorial, amb el mateix nom que l'escola, per proveir-

1. William ARCHER, *Vida, proceso y muerte de Francisco Ferrer y Guardia*, Barcelona: Tusquets editores, 2010 [*The Life, trial, and death of Francisco Ferrer*, London: Chapman & Hall, 1911. Traduït al català, Barcelona: Atena, 1935]. Un dels relats més interessants sobre la vida, l'arrest i el procés, contemporani als fets. L'any 1910, l'editor del *McClure's Magazine* (Nova York) envià a Espanya el periodista escocès W. Archer, arquetipus de liberal britànic, per assabentar-se sobre l'afer Ferrer. La revista publicà una sèrie d'articles durant els mesos de novembre i desembre de 1910.

2. Pedro SANGRO ROS DE OLANO, *La sombra de Ferrer: de la Semana tràgica a la guerra europea*, Madrid: Minuesa, 1917. Constitueix un exemple paradigmàtic d'escrit pejoratiu i pamfletari sobre Ferrer i la Setmana Tràgica.

3. Luis SIMARRO, *El proceso de Ferrer y la opinión europea*, Madrid: Arias, 1910. És un model de la visió contrària a l'anterior. Als anys trenta, en el marc del trencament polític i social que representà la Segona República, es reprengué la mitificació de Ferrer; un bon exemple n'és el llibre: A. ORTS-RAMOS i F. CARAVACA, *Francisco Ferrer Guardia: apóstol de la razón: vida, obra y doctrinas del famoso mártir español*, Barcelona: Maucci, 1932.

4. Pere SOLÀ, «Historiografia sobre Ferrer. Elements per a una revisió», *Afers* (Catarroja), 64 (2009), p. 447- 477. Una valoració de l'àmplia bibliografia ferrerista feta des d'aquesta perspectiva desqualificadora.

se de llibres educatius i difondre els nous corrents de pensament europeu. Això constituïa per ell mateix, als ulls de les autoritats civils i religioses, un element de conflicte, agreujat pel posicionament ideològic de Ferrer i el seu activisme polític, compromès en projectes de transformació política i social, que el portà a mantenir complexes relacions amb lliurepensadors, radicals, maçons, sindicalistes i anarquistes, i complicitats amb accions i sectors terroristes d'inici del segle XX.⁵

En aquest article ens centrarem a plantejar els principis del món ferre-rista i en el que ell va representar, fonamentalment confrontant-ho amb el que constitueix un document valuós, el testament de Ferrer,⁶ redactat a les portes de la mort, quan hom ha perdut tota esperança de seguir amb vida, i només pot pensar a transcendir. Ferrer es mostra aleshores amb la personalitat que havia anat construint al llarg del seu recorregut vital, afermant-se en els principis que havien de marcar la seva identitat, com a anarquista i lliurepensador. Tanmateix, a pesar de la seva concordança i del fet que és gairebé impossible separar-ho del tot, deixem volgudament al marge qualsevol valoració sobre els principis educatius de l'Escola Moderna que, creiem, no ens pertoca fer aquí, per centrar-nos en les actituds politicoso-cials de Ferrer, que són les que el van portar a la mort.

Ferrer formà part de l'ampli i complex món anarquista d'inici del segle XX, però en la seva persona es troben les contradiccions derivades de l'acceptació per certs sectors àcrates de postulats propis de la classe dominant, els mateixos que es volia combatre. Tanmateix, cal destacar el contrast entre la rellevància i projecció històrica del personatge i el pes específic del contingut de les seves realitzacions pràctiques i de les seves aportacions com a intel·lectual. Ferrer fou, sens dubte, víctima de la irracionalitat d'un moment polític; la història immediata l'erigí en mite, elevat a la categoria de màrtir o denigrat a símbol diabòlic; no hi hagué espai per a plantejaments més equànimes. Però aquella injustícia no ha d'evitar que, com hem apuntat, amb perspectiva històrica, es pugui analitzar l'activitat pública de Ferrer i posar de manifest les seves contradiccions.

5. Juan AVILÉS FARRÉ, *Francisco Ferrer y Guardia. Pedagogo, anarquista y mártir*, Madrid: Marcial Pons Historia, 2006. Una biografia ponderada i ben documentada sobre Francesc Ferrer i Guàrdia.

6. Arxiu Històric de Protocols de Barcelona (AHPB), Ricard PERMANYER I AYATS, *Manual de 1909*, vol. III, f. 2.046r-2.053v.

Ferrer i la Setmana Tràgica

Sobre la revolta que va trasbalsar Barcelona entre el 26 de juliol i l'1 d'agost de 1909 se n'ha parlat molt i se n'ha escrit més, però, malgrat l'interès que ha despertat, com amb el cas Ferrer que se'n derivà, són pocs els llibres que analitzen el que va passar des d'una dimensió historiogràfica, sustentada en la investigació acadèmica i allunyada d'apologies revolucionàries i victimismes. Des d'aquesta perspectiva, els treballs més importants continuen sent l'estudi clàssic de Joan Connelly Ullman *La Semana Trágica* (1972) i el llibre de Josep Benet *Maragall i la Setmana Trágica* (1963), ambdós recentment reeditats.⁷ Immediatament després de la Setmana Tràgica, alguns dels que la visqueren sentiren la necessitat de deixar constància del que havia passat, i d'altres s'esplaiaren força a escriure, anys més tard, les seves memòries. Són moltes les anàlisis fetes per militants de partits i organitzacions de tot tipus, bàsicament des del republicanisme, l'anarquisme i el socialisme —alguns participants dels fets i altres observadors—, que ens han arribat, tots condicionats per la implicació personal o de grup. La versió més conservadora dels fets la van donar persones d'església i del catolicisme polític proper al maurisme, que són els que n'han transmès la versió més oficial, amb postures que van des de l'integritisme més ferotge fins a posicions més moderades, en general sense la més mínima voluntat d'autocrítica.⁸

7. Joan C. ULLMAN, *La Semana Trágica*. Barcelona: Ediciones B, 2009 [*La Semana Trágica: estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España: 1898-1912*, Esplugues de Llobregat: Ariel, 1972]; Josep BENET, *Maragall i la Setmana Trágica*, Barcelona: Edicions 62, 2009 [Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1963].

8. Pel seu volum, aquesta extensa bibliografia, editada al voltant de 1910, no té cabuda en aquestes notes, però queden recollides les publicacions més recents. Ultra les reedicions abans esmentades, l'any 2009, amb motiu del centenari de la Setmana Tràgica, van aparèixer un seguit de llibres, de plantejaments diversos i valor desigual, que incideixen en els fets: Ramon CORTS I BLAY, *La Setmana Trágica de 1909: L'arxiu secret vaticà*, Barcelona: Pub. de l'Abadia de Montserrat, 2009; Antoni DALMAU I RIBALTA, *Set dies de fúria: Barcelona i la Setmana Trágica, juliol de 1909*, Barcelona: Columna, 2009, una excel·lent síntesi amb breus apunts biogràfics sobre els protagonistes; Alexia DOMÍNGUEZ, *La Setmana Trágica de Barcelona, 1909*, Valls: Cossetània, 2009; Dolors MARÍS I SILVESTRE, *La Semana Trágica: Barcelona en llamas, la revuelta popular y la Escuela Moderna*, Madrid: La Esfera de los Libros, 2009; David MARTÍNEZ FIOL, *La Setmana Trágica*, Barcelona: Pòrtic, 2009; Antonio MOLINER PRADA, *La Semana Trágica de Cataluña*, Alella: Nabla, 2009. Tanmateix, es van fer aportacions interessants en les jornades monogràfiques organitzades per la Biblioteca Balmes [*Analecta Sacra Tarraconensia*, 82 (2009)] i el Centre d'Història Conemporània de Catalunya [*Els Fets de la Setmana Trágica*, Barcelona: CHCC, 2010].

La revolta, tal i com es va desenvolupar, tingué un caràcter espontani i acèfal i, tot i que es va estendre a diverses localitats catalanes, fou un fenomen explícitament barceloní. Les causes que van portar a la Setmana Tràgica són complexes però tenen molt a veure amb les condicions internes de la mateixa ciutat. De manera específica, des de feia setmanes s'havien anat produint per tot Espanya moviments de protesta contra l'enviament de tropes al nord d'Àfrica i la política del govern espanyol al Rif. La població, que encara tenia molt viu el record de la guerra de Cuba, veia amb preocupació com el govern s'embarcava en una nova aventura colonial al Marroc en defensa d'una pretesa política nacional, molt lligada a interessos econòmics privats. La inquietud creixia a mesura que arribaven notícies sobre els atacs de les cabiles rifenyes i les nombroses baixes que aquestes provocaven entre les tropes espanyoles. El malestar es manifestà amb més intensitat a Barcelona a partir del moment en què el govern intensificà els reclutaments i decidí cridar reservistes, majoritàriament catalans, que embarcaven des del port de Barcelona.

Barcelona, l'escenari dels fets, era una ciutat que es debatia entre la modernitat i el conflicte, que creixia a ritme accelerat i es configurava com la gran metròpoli de Catalunya. Era una ciutat burgesa, menestral i proletària amb identitats molt marcades, que feia que convivessin realitats contrastades. La Barcelona pròspera, opulent i racionalista de la burgesia i dels intel·lectuals noucentistes s'oposava a la ciutat proletària, pobra, combativa, associada a les bombes i els conflictes socials, en la qual es palpava un permanent ambient revolucionari. Superava el mig milió d'habitants, dues terceres parts dels quals eren obrers assalariats, la majoria analfabets, que treballaven en condicions dures. Era una situació dura, agreujada per les incapacitats dels successius governs i la negativa a assumir un cert grau de reformisme social.

Políticament, aquells anys, amb un règim immobiliari i ineficaç per fer front als reptes que plantejava la societat moderna i ampliar les bases democràtiques, va emergir el regionalisme possibilista de la Lliga Regionalista i el republicanisme del Partit Radical, que amb el discurs populista, antiregionalista i revolucionari d'Alejandro Lerroux havia arrossegat bona part dels obrers barcelonins. Ambdós partits, però, regionalistes i radicals, passats els èxits inicials, maldaven per consolidar-se com les noves forces polítiques hegemòniques. I tot això enmig d'un republicanisme emergent de base més àmplia amb vocació catalanista i d'esquerra, i d'un obrerisme combatiu que sota la batuta de l'anarcosindicalisme buscava nous models sindicals i de lluita políticossocial.

En aquell marc d'intranquil·litat i de lluites sociopolítiques, els sindicats convocaren una vaga de protesta contra els reclutaments per al dilluns dia 26, que, a Barcelona, fou un èxit rotund. Tot seguit, però, la mobilització derivà en un espontani motí anticlerical, incoherent i fora de tot control polític, a partir del moment en què es desvià la irritació popular contra l'Església en comptes de fer-ho cap a l'Estat. La protesta es transformà en un moviment insurreccional que, sense uns objectius definits ni una direcció política clara, es canalitzà cap a la crema d'edificis religiosos, tal i com ja havia succeït altres vegades al llarg del segle XIX. Les autoritats van declarar l'estat de guerra a tota la província de Barcelona; l'exèrcit ocupà progressivament la ciutat i aviat es produïren enfrontaments entre manifestants i forces de l'ordre. Fou una setmana de desordres, incendis, barricades i càrregues de l'exèrcit. Finalment, el dilluns 2 d'agost la revolta s'havia acabat, la gent tornà a la feina i, aleshores, començà una repressió dura i indiscriminada que, malgrat les conseqüències dramàtiques, obtingué el vistiplau d'amplis sectors de la societat catalana, ansiosa perquè l'ordre es tornés a imposar.

El govern, presidit pel líder conservador Antonio Maura, mantingué durant setmanes l'estat de guerra a tota la província de Barcelona, suprimí les garanties constitucionals, imposà la censura a la premsa i clausurà societats obreres, periòdics, escoles laiques i centres racionalistes de tipus divers. El governador civil decretava deportacions sense que li tremolés la mà. Apartava així de Barcelona i rodalia persones relacionades amb el complex món del societarisme anarquista, sindicalistes o no, pel sol fet de formar-ne part, sense constatar el grau de participació amb els fets que es volien castigar. En aquest sentit, les manifestacions del governador Crespo Azorín són molt explícites: *«decreté el destierro de 35 anarquistas, cuyas órdenes se llevarán a efecto mañana, y cuya noticia daré publicidad una vez hayan sido detenidos. Para mañana preparo otro decreto de otros tantos, y así sucesivamente continuaré limpiando esto de gente maleante, como VE. me indica, ya que mi propósito es seguir fielmente sus instrucciones, sintiendo que la expedición burocrática no permita ir más lejos»*.⁹

En un clima de repressió extrem, propiciat per l'estupor i el temor que es respirava a Barcelona després de la Setmana Tràgica, es practicaren vora dues mil detencions; tots els presos foren sotmesos a la jurisdicció militar,

9. Fundación Antonio Maura, Madrid (FAMM), 151/3. Telegrama del governador civil de Barcelona, E. Crespo Azorín, al ministre de Governació, J. de la Cierva (30-8-1909).

que dictà nombroses extradicions, condemnes a presó i penes de mort. Finalment, s'executaren cinc persones —Ferrer i quatre persones més: Josep Miquel (17 d'agost), Antoni Malet (28 d'agost), Eugenio del Hoyo (13 de setembre) i Ramon Clemente (4 d'agost)— per exemplificar la intencionalitat de la repressió que, per la manera com va transcórrer, evidencià les incapacitats polítiques i els temors d'una societat poruga i espantada. Els quatre primers executats eren persones sense rellevància pública que semblaven triats per donar un escarment: un conserge republicà, un mosso que havia desertat de l'exèrcit, un guàrdia de seguretat al qual s'acusà de disparar contra les forces públiques, i un carboner, deficient mental, que havia ballat amb el cadàver d'una monja. Però si el propòsit era donar un avís alliçonador, calia algú a qui poder atribuir el paper d'organitzador, i aquest fou el rol que tocà a Ferrer.

Les autoritats eclesiàstiques culpaven de la forma que van prendre els avalots a tots els que feien gala d'anticlericalisme, especialment els lerrouxistes i anarquistes que, tot i que no eren els únics, eren els que ho manifestaven d'una manera més radical. Relacionaven amb l'anarquisme totes les escoles racionalistes i particularment l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia que, com el mateix anarquisme i el republicanisme, tenien per principi un component antireligiós. Tanmateix, entre aquests medis era normal fer befa de tot el que es relacionava amb capellans i monges i sovint es verbalitzava un ateisme bataller que podia ser tan fanàtic com la religiositat de molts creients.

Immediatament després de la Setmana Tràgica, la policia intentà detenir Ferrer i Guàrdia i, com que no va aconseguir-ho, en dictà la recerca i captura. Ferrer estava en el punt de mira dels cossos de seguretat espanyols des de feia temps per les seves activitats polítiques, per l'entorn ideològic en què es movia i pel projecte pedagògic i editorial que havia impulsat, però, sobretot, pel fet que tres anys abans s'havia vist implicat en l'atemptat perpetrat per Mateo Morral contra els reis, del qual finalment fou declarat innocent. Ferrer, com moltes altres persones en aquells anys, es movia transversalment entre medis republicans, fonamentalment el Partit Republicà Radical d'Alejandro Lerroux, sindicalistes i anarquistes de les diverses escoles. Era un món revolucionari, molt ideologitzat, carregat de connivències, en què es vivia un insurreccionalisme permanent, latent i poc definit, que era seguit de prop pels observadors policials. Aquests estaven alarmats per la puixança de l'obrerisme però s'inclinaven a veure només conxorxes i conspiracions, incapços d'entendre les dinàmiques i realitats de la complexa societat industrial de començament del segle XX.

Sigui com sigui, Ferrer era en el punt de mira de les forces de seguretat des de feia temps. En aquest sentit, és revelador un informe enviat al cap del govern, Antonio Maura, sobre l'obrerisme català a mitjan primera dècada del segle XX: «*Desde el mítin de Figueras de 1905 en el cual se exteriorizó la unión de los republicanos revolucionarios de Lerroux y los anarquistas, estos han sido instrumentos de aquel en todas las revueltas que le interesó provocar. Lerroux se unió entonces a Ferrer y ambos secundaron las iniciativas de Malato¹⁰ y la Liga de los Derechos del Hombre, dirigida por éste en París, y de la cual, con dinero de Ferrer, se intentó establecer en Barcelona una sucursal con el mismo título, que aparecía dirigida por Tomás Herreros.*»¹¹

Durant tot el mes d'agost, el governador civil de Barcelona, Evaristo Crespo Azorín, informà puntualment i detallada el ministre de la Governació, Juan de la Cierva, de les accions portades a terme per trobar Ferrer: s'instal·là vigilància permanent a la localitat de Mongat esperant que es produís algun moviment que indiqués on es trobava, es controlaren els seus comptes bancaris i es feren diversos registres a mas Germinal, domicili de Ferrer, on es requisaren un bon nombre de cartes i documents,¹² però a ell no se'l trobà. Com a mesura de pressió, el 19 d'agost, a primera hora de la nit, Crespo Azorín ordenà el desterrament d'una sèrie de persones de l'entorn més proper de Ferrer i de l'editorial Publicaciones de la Escuela Moderna: entre d'altres la companya de Ferrer, Soledad Villafranca, el seu germà Josep Ferrer Guàrdia i la seva dona, o l'històric dirigent anarquista Anselmo Lorenzo, que es refugiaren a Alcanyís.¹³

Finalment, el 31 d'agost del 1909, Ferrer fou detingut a Alella per membres del sometent local quan sortí de l'amagatall on s'havia refugiat per dirigir-se cap a la frontera i passar a França. Se'l buscava acusat d'haver estat l'inductor del fets ocorreguts a les localitats del Masnou i Premià de Mar durant la Setmana Tràgica, però una vegada detingut li imputaren la responsabilitat d'haver encapçalat la revolta anticlerical a Barcelona. De fet, el dia 26, quan començà la vaga que portà a la revolta, Ferrer era

10. Es tracta del periodista anarquista francès Charles Malato, que fou involucrat en múltiples atemptats.

11. FAMM, 165/18. Informe enviat a Antonio Maura (març 1907) relatiu a les activitats dels diferents grups republicans i anarquistes.

12. FAMM, 151/3. Telegrames del governador civil de Barcelona al ministre de Governació (12-8-1909 / 30-8-1909).

13. FAMM, 151/2. Telegrama del governador civil de Barcelona al ministre de Governació (19-8-1909).

a Barcelona i intentà fer d'enllaç entre els dirigents del Partit Radical, els dirigents del sindicat Solidaritat Obrera i el comitè de vaga, que tenien serioses discrepàncies entre ells, però aviat se sentí ignorat tant pel comitè de vaga com pels radicals i, sense un espai on moure's, abandonà la ciutat. Joan C. Ullman és categòrica al respecte: Ferrer, a pesar del seu desig innat de desenvolupar un paper en el conflicte, en fou exclòs.¹⁴ Al dia següent es trobà amb dirigents radicals del Masnou i de Premià, però aquests, com els de Barcelona, recelaven de donar la cara i posar-se al davant de la revolta que havien atiat. En aquestes condicions, Ferrer es tancà a Mas Germinal i posteriorment s'amagà pels voltants.

Una vegada detingut, en concordança amb la precipitació amb què procedien els encarregats de castigar els considerats responsables de la Setmana Tràgica, tot anà molt ràpid per a Ferrer. El 3 de setembre començà a instruir-se la causa contra ell, el 28 es tancà el sumari, el 9 d'octubre se celebrà a la presó cel·lular de Barcelona el consell de guerra que el condemnà a mort, i al dia següent el capità general confirmà la sentència; dos dies després el govern donà l'«*enterado*» i el dia 13 fou executat. En aquesta ocasió, Ferrer fou víctima de l'afany autoexculpador d'alguns acusats i de la paranoia repressiva contra l'Escola Moderna; i, a més, patí les conseqüències del seu distanciament dels lerrouxistes, molts dels quals, enmig de la repressió i d'una campanya que impulsava la delació, van defugir tota responsabilitat en els fets i l'atribuïren als anarquistes. Algunes de les declaracions fetes per aquests serviren per condemnar a mort Ferrer. El procés es portà a terme mancat de tota garantia, només van declarar testimonis de l'acusació que foren acceptats sense comprovar la seva credibilitat. La trajectòria personal de Ferrer es presentà com a prova condemnatòria, i no importà gaire si havia participat o no en els fets pels quals, teòricament, era jutjat. Acabat el judici, el defensor de Ferrer es lamentà que no hi havia hagut voluntat d'arribar al fons de la veritat.

En qualsevol cas, si pel que fa a la repressió que seguí a la Setmana Tràgica es tractava de mostrar la voluntat d'imposar un càstig exemplificador, quan es tracta de Ferrer sembla clar que no era tan rellevant el grau de participació que aquest hagués tingut en els fets de la Setmana Tràgica, sinó la voluntat de les autoritats de condemnar una trajectòria. En aquest sentit, l'Auditor General de la Quarta Regió Militar, en el seu dictamen sostenia: «*1º que el acusado, Ferrer Guardia, ha dedicado las energías y*

14. Joan C. ULLMAN, *La Semana Trágica...*, p. 380.

actividades de toda su vida al triunfo de la revolución; 2º que a pesar del ardor y constancia con que ha trabajado por la causa de la revolución, ha querido siempre permanecer en la sombra, ocultándose bajo el seudónimo "Cero" durante la época en que tomó parte en las conspiraciones políticas, y colocándose el antifaz de la educación científica y racional cuando, cambiando de rumbo, se dedicó a la propaganda anarquista y a la gestación de la revolución social; 3º que ha sido el verdadero jefe de los anarquistas, ácratas y libertarios españoles.»¹⁵

Ferrer fou condemnat «como responsable en concepto de autor del delito de rebelión militar y como jefe de ella», i se li imposà pena de mort. La sentència el condemnava també «a la indemnización en concepto subsidario de todos los daños y perjuicios ocasionados por los incendios, saqueos y deterioros de vías de comunicación, férreas y telegráficas, ocurridos durante la rebelión, quedando hasta que pueda señalarse su cuantía afectos todos los bienes de Ferrer Guardia, a la extinción de la responsabilidad civil».¹⁶

Ferrer, activista polític i pedagog

Definir la personalitat de Ferrer i Guàrdia és una tasca complexa. Com ja s'ha dit, s'expressen amb igual passió defensors i detractors, però personalitats destacades de la intel·lectualitat espanyola com Miguel de Unamuno foren molt crítics amb ell.¹⁷ Sigui com sigui, ens trobem davant un personatge polièdric, que no es pot etiquetar fàcilment. Ferrer ha passat a la història com a «pedagog anarquista»; tanmateix, l'apassionà la política en un sentit ampli i formà part de l'imbricat món dels grups republicans i anarquistes dels darrers anys del segle XIX i primers del XX, sempre des d'una perspectiva radical, als quals no els eren alienes l'acció violenta i les conspiracions, habituals a l'Europa de l'època.¹⁸

15. *Juicio ordinario seguido ante los tribunales militares en la plaza de Barcelona contra Francisco Ferrer Guardia*, Madrid: Suc. de Rivadeneyra, 1909, p. 65.

16. Archivo General Militar, Segovia (AGMS). Expedient «Francesc Ferrer i Guàrdia», sentència del Consell de Guerra.

17. Unamuno el definia com «calculador, pedante y farsante»; opinió expressada en una entrevista al periòdic *El Progreso Latino* de Mèxic. Cítat a Melchor FERNÁNDEZ ALMADRO, *Historia del reinado de Alfonso XIII*, Barcelona: Montaner y Simón, 1977, p. 124.

18. Un estudiós dels moviments terroristes d'aquella època, no dubta a presentar-lo com un personatge sinuós. Rafael NÚÑEZ FLORENCIO, «El Terrorismo» a Julián CASANOVA (coord.), *Tierra y Libertad. 100 años de anarquismo en España*, Barcelona: Crítica, 2010, p. 79.

Pedagog i editor, Francesc Ferrer i Guàrdia menà una vida escapçada i peculiar, s'esforçà per trencar esquemes i introduir elements de modernitat en els seus àmbits. Procedia d'una família pagesa de petits propietaris, de costums catòlics i patriarcal; havia estat escolaritzat, però bàsicament tenia una formació autodidacta, que poliria amb els anys. De jove exercí oficis diversos: dependent de comerç, revisor dels ferrocarrils Barcelona-Granollers i comissionista de vins. Era seguidor del republicanisme insurreccional de Manuel Ruiz Zorrilla i participà en conxorxes republicanes difícils de pair en aquells anys de la Restauració, cosa que l'obligà a exiliar-se a França amb la família; a París es guanyà la vida donant classes de castellà, i aquest ofici l'acostà al món de la pedagogia més alternativa.

En l'agitat i cosmopolita París de l'última dècada del segle XIX, mantingué contactes amb compatriotes refugiats, republicans i socialistes, però sobretot es relacionà amb maçons, intel·lectuals anarquistes i lliurepensadors, dels quals no s'apartaria mai.¹⁹ Maçons i lliurepensadors participaven de la lluita contra el clericalisme i la reacció, i l'ofensiva laïcista els atansava a altres moviments com el pacifisme, l'anarquisme, gran part del republicanisme i d'altres grups de característiques diverses. Ferrer tenia una llarga trajectòria com a maçó: fou iniciat el 1883 en la lògia La Verdad²⁰ i el 1890, una vegada instal·lat a França, repregué l'activitat afiliant-se a la lògia Les Vrais Experts.²¹

A Franca, Ferrer va madurar políticament, socialment i intel·lectualment. Més enllà de la connotació de l'anarquisme francès com un radical humanisme cultural, Ferrer aprengué un indeleble «*joi de vivre*», una tendència hedonista, amable i alhora descarada, que contrastava amb altres tendències menys sofisticades i puritanes dels guardians de les essències de l'esquerra obrerista, habituals a casa nostra. Ja s'ha dit que es guanyava la vida com a professor de llengua castellana. D'aquesta manera

19. La policia francesa sempre relacionà Ferrer amb activitats terroristes i recopilà un ampli dossier sobre les seves relacions i activitats a França. Archives de la Préfecture de Police, Paris (APPP), BA 1075. Per altra banda, un destacat dirigent de l'anarquisme francès, Jean Grave, es refereix a Ferrer com un personatge encativat per anarquistes francesos partidaris de l'acció individual (actes terroristes). Jean GRAVE, *Quarante ans de propagande anarchiste*, Paris: Flammarion, 1973, p. 391-392.

20. Pere SÁNCHEZ FERRÉ, *La masoneria a Catalunya (1868-1947)*, Barcelona: Clavell, 2008, vol. I, p. 91.

21. Maurice DOMMANGET, *Los Grandes Socialistas y la Educación*, Madrid: Fragua, 1972, p. 386.

entrà en contacte amb la pràctica de l'ensenyança, en uns moments en què el debat sobre la renovació pedagògica i la preocupació pel paper de l'escola en la societat omplia els cenacles republicans i llibertaris, els quals impulsaven la creació de noves associacions pedagògiques que apostaven per una educació racionalista, laica, mixta i integral. La coeducació i el laïcisme s'havien introduït a Espanya a través d'institucions pedagògiques i centres d'ensenyança tan contrastades com l'exclusiva, i com a tal tolerada per la monarquia, Institución Libre de Enseñanza,²² paradigma de l'idealisme kraussista, i també, des d'una perspectiva socialment molt allunyada, per entitats híbrides com l'Ateneu Obrer de Barcelona, referent d'una tradició pedagògica lligada al món ateneístic i a les classes populars.

Paral·lelament, la vida privada de Ferrer es complicava. El 1894 es produí la tempestuosa ruptura amb la seva dona, Teresa Sanmartí;²³ mantenia una relació sentimental amb Leopoldine Bonnard, amb qui tingué un fill, que més tard seria mestra a l'Escola Moderna de Barcelona, i entre els seus alumnes aparegué una senyora que havia de ser decisiva en el seu projecte de futur, Jean-Ernestine Meunier. Amb les dues últimes visqué una època clau: viatjà per Itàlia i Bèlgica, es familiaritzà amb l'obra de pedagogs com Johann H. Pestalozzi, entrà en contacte amb intel·lectuals anarquistes com el geògraf Élisée Reclus i conegué institucions d'ensenyança alternatives en les quals s'aplicaven mètodes pedagògics nous.

Ferrer estava immers en el món de la pedagogia quan el 1901 morí Madame Meunier. En el seu testament, aquesta li deixà una herència considerable que ell invertí amb encert i li va permetre fundar l'Escola Moderna de Barcelona. Aquest fet el convertí en el conegut pedagog llibertari, editor i mecenes d'un sector de l'obrerisme barceloní, i, a la fi, en el màrtir de

22. En l'aspecte pedagògic aquesta institució ignorà sempre Ferrer i l'Escola Moderna, tot i que persones vinculades a Ferrer, com José Nackens, hi col·laboraren puntualment. Vegeu León ESTEBAN MATEO, *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza: nómina bibliográfica, 1877-1936*, Valencia: Universidad de Valencia, 1978.

23. Les relacions entre Francesc Ferrer i Teresa Sanmartí foren molt tenses i en una baralla ella li arribà a disparar diversos trets, per la qual cosa fou empresonada. Posteriorment T. Sanmartí es casà amb un rus de bona posició i es traslladà a viure a Sant Petersburg, amb dues de les seves filles. L'any 1906, quan Ferrer estava tancat a la presó Model de Madrid i es produí la primera gran campanya internacional de solidaritat vers ell, intentà, en va, que algú escrivís una història del director de l'Escola Moderna en què quedés reflectit l'home que ella havia conegut. Archives Nationales, Paris (ANP), F712900, M.1091U. Informe dels serveis de seguretat francesos.

la repressió ideològica en l'Espanya del principi del segle XX.²⁴ A partir d'aquell moment, la seva dedicació al món pedagògic fou intensa. Fundà l'Escola Moderna i posà en marxa un conjunt d'activitats complementàries: impulsà una escola normal per a mestres, presidí l'Associació de Professors Laics Racionalistes de Barcelona i, més tard, després de l'afer Morral i del tancament de l'Escola Moderna, promogué la revista *L'École Renouée* i creà la Lliga Internacional per a l'Educació Racional de la Infància. A més, mantenia una intensa activitat editorial i publicava texts nous i traduccions d'obres desconegudes a Espanya.

L'Escola Moderna i l'anarquisme

Entre els ambients republicans, lliurepensadors i anarquistes d'aquella època, els límits dels quals, insistim, eren molt difusos i sovint es confonien, la fe en l'escola racionalista i laica era un fet. Pel que fa a Ferrer, el seu interès per la instrucció s'havia posat ja de manifest el 1884, quan fundà

24. «Lego a D. Francisco Ferrer, natural de Alella, provincia de Barcelona, España, y residente actualmente en París, rue Richer, núm. 43, la casa situada en París, rue Des Petites-Ecuries, núm. 11». Testament d'E. Meunier, fet a París, el 20 de gener de 1901, reproduït a: *Causa por Regicidio frustrado contra Mateo Morral, Francisco Ferrer, José Nakens, Pedro Mayoral, Aquilino Martínez, Isidro Ibarra, Bernardo Mata y Concepción Pérez Cuesta. 1906-1909*, Madrid: Sucesores de J. A. García, 1911, vol. III, p. 289. La generositat d'E. Meunier vers Ferrer és difícil de valorar. Poc abans de morir, aquella escriví una carta al seu administrador, César Coppola, a París (25-1-1901), en la qual s'entreveuen les reticències d'aquest pel que fa a la prodigalitat de la seva clienta vers Ferrer: «Siento afecto por los italianos, que han sido buenos conmigo, y bien sabe usted que tomo parte en las suscripciones de beneficencia o nacionales; pero todo esto no me impide que aún quede lugar en mi corazón para amar a España y a los españoles, si los encuentro dignos de mi afecto (...). Me dice usted que no conozco a nadie en Barcelona; pero, sin embargo, sabe usted que en varias ocasiones he pasado un mes en esta hermosa ciudad, y que, además de varias familias que he tratado allí (como pudiera hacerlo en Milán), en dicha ciudad se ha casado el año último una de mis amigas francesas más queridas con un español, que es el hombre mejor y más honrado que he conocido; (...). Ahora se ha presentado la ocasión de que una escuela de los alrededores de Barcelona necesita un fuerte apoyo, y de este modo, dando la dirección al marido de mi amiga, que es profesor, hago dos obras gratas a mi corazón: realizo una buena obra y ayudo a una familia que me es querida (...).» Reproduïda a *Causa por Regicidio frustrado...*, vol. III, p. 293-296. Un informe de la policia francesa (15-10-1909) especifica que Ernestine Meunier havia llegat a Ferrer la casa del carrer des Petites Ecuries i un paquet de títols diversos que reportaven la quantitat de 40.000 francs de renda. ANP, F712900, M.1091U.

una biblioteca ambulant per als treballadors de l'empresa de ferrocarril en la qual estava empleat, i, a la vegada, s'apropà a centres d'ensenyança obrers que proliferaven en àmbits obreristes. Aquesta disposició s'accentuà, com s'ha dit, durant l'exili a París, on treballava com a docent. Establí relació amb centres racionalistes francesos diversos, com ara el Cercle d'Ensenyança Laica, l'Associació Politècnica, el Liceu Condorcet o la Lògia del Gran Orient, i publicà el seu primer manual, *Tratado de Español Práctico*. L'èxit determinà els inicis d'una nova etapa que marcaria la seva vida futura, més intel·lectualitzada, en què es convertí en assidu de la Biblioteca Nacional, amplia el cercle de coneixences en l'àmbit pedagògic i freqüentà intel·lectuals com el catedràtic de la Universitat de Barcelona Odón de Buen,²⁵ el pedagog francès Paul Robin,²⁶ etcètera.

En aquest context, la formació en bona mesura autodidacta polida amb els anys, la tasca educativa convertida en professió i l'assimilació dels planejaments pedagògics més revolucionaris, foren decisius en la concepció de Ferrer sobre la manera de transformar el món. Es convencé que per fer la revolució calia quelcom més que l'acció i l'activisme polític, i assumí la importància de l'educació, principi tradicional de les esquerres i del món anarquista en particular, per arribar a la desitjada transformació social. D'aquí arrenca la certesa que calia crear noves institucions pedagògiques i, a la fi, fou on ell trobà un espai per actuar que l'acabà definint.²⁷

L'any 1901, Ferrer i Guàrdia, que com s'ha dit acabava de rebre l'herència d'Ernestine Meunier, tornà a Barcelona disposat a posar en marxa el seu projecte pedagògic; buscà l'aixopluc d'una sèrie de persones d'idees progressistes i certa solvència, i fundà l'Escola Moderna, ubicada al número 56 del carrer Bailén. L'escola, arran de la història que l'envoltà, ha esdevingut mítica i ha cridat l'atenció dels historiadors de la pedago-

25. Naturalista i polític republicà, catedràtic de zoologia, mineralogia i botànica de la Universitat de Barcelona. Fou excomunicat pel bisbat per defensar tesis evolucionistes i apartat de la docència per la seva actitud lliurepensadora. Per a la seva relació amb Ferrer i l'Escola Moderna, vegeu: Odón de BUEN, *Mis Memorias*, Zaragoza: Instituto Fernando el Católico (CSIC), 2008, p. 98 i ss.

26. A Catalunya la influència de Paul Robin s'havia posat de manifest a través dels grups Neomalthusians i la Lliga de Regeneració Humana. Vegeu Teresa ABELLÓ GÜELL, «La qüestió social i el Neomalthusianisme», *Universitas Tarraconensis* (Tarragona), V (1982), p. 151-160.

27. Vegeu, Jordi DE CAMBRA BASSOLS, *Anarquismo y Positivismo. El caso Ferrer*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1981, p. 45-80.

gia. Les seves directrius eren: coeducació de classes i sexes, treball actiu, coneixement de l'entorn i laïcisme, tot plegat amb un marcat to filoanarquista. Participava d'un model que defensava una ensenyança filosòficament racional i al marge de l'estat, i una pedagogia de caire lliure i sense imposicions que fomentés el desenvolupament autònom de les facultats de cada individu.²⁸ Globalment, aquells eren els anys de la implantació de les escoles racionalistes a Catalunya, de les quals l'Escola Moderna és l'exemple més extrem.

Paral·lelament, Ferrer creà una editorial amb el nom Publicaciones de la Escuela Moderna, lligada simbiòticament al seu projecte escolar, que publicava llibres per a l'ensenyament, traduccions d'obres considerades importants per a la difusió de les idees racionalistes, textos de pensadors anarquistes i liberals, etcètera. La nova editorial, després de la desarticulació que per al moviment anarquista havia comportat el Procés de Montjuïc²⁹ (1896), es convertí en un dels aixoplucs de nuclis d'il·lustrats, intel·lectuals i publicistes àcrates que sobreviuen refugiats al voltant d'algunes impremtes i redaccions de premsa. Tant l'escola com l'editorial difonien una cultura radicalment laïcista i tendencialment llibertària. Molts centres republicans i ateneus obrers utilitzaven el material pedagògic de l'editorial i es nodrien d'aquesta cultura que escandalitzava els sectors més conservadors i benpensants.

L'Escola Moderna va ser imitada en altres indrets d'Espanya (Maó, Múrcia i Andalusia) i més tard en diversos indrets d'Europa i Amèrica, tant del nord com del sud, sobretot entre els cercles d'obers emigrants europeus. Unes depenien de Ferrer i altres estaven inspirades en el seu exemple. L'Escola Moderna com a tal desaparegué el 1906, quan el centre del carrer Bailén fou clausurat a conseqüència de l'afer Morral, però la fundació d'entitats mimètiques continuà els anys següents en moltes localitats de la península. L'Escola Moderna no responia exclusivament a un perfil àcrata, però el seu model eclèctic la convertí en un prototipus hegemònic de referència per a les escoles vinculades als entorns anarquistes i anarco-

28. Vegeu Buenaventura DELGADO, *La Escuela Moderna de Francisco Ferrer y Guardia*, Barcelona: CEAC, 1979.

29. Nom amb què es coneix la repressió, sense parangó, contra l'anarquisme, portada a terme després de l'esclat d'una bomba al carrer de Canvis Nous l'any 1896, quan hi passava la processó del Corpus. Vegeu Teresa ABELLÓ GUÉLL, «El Proceso de Montjuïc. La condena internacional al régimen de la Restauración», *Historia Social* (València), 14 (1992), p. 47-60.

sindicalistes espanyols de les dècades següents i, com puntualitzen persones que l'han estudiat més a fons, «sirvió para codificar definitivamente lo que serían determinadas ideas clave presentes en la pedagogía libertaria y en sus expresiones y manifestaciones educativas».³⁰

D'altra banda, Ferrer tenia vocació pública, inquietuds polítiques i relacions amb sectors que, des de 1902, impulsaven la reorganització dels sindicats obrers a Barcelona. Aquest procés culminà, en primer lloc, el 1907 amb la creació del sindicat Solidaritat Obrera, d'on emergiria la Confederació Nacional del Treball (CNT) el 1910. La indoblegable ambició de Ferrer el portà a exercir, d'una manera molt particular, un nou mecenatge obrint les portes de l'editorial i de l'escola a vells anarquistes de llarga trajectòria, i ajudant a finançar nous periòdics obreristes, nítidament sindicalistes i llibertaris, com *La Huelga General*, en el qual escrivia amb el pseudònim *Cero*,³¹ o *Solidaridad Obrera*.³²

En la Barcelona obrera dels primers anys del segle XX, les lluites sindicals es vivien amb passió i sang i, si bé les diferents opcions lluitaven per liderar la classe obrera, també compartien complicitats contra les accions del govern i dels patrons. Ferrer, de vella militància republicana, mantenia una bona relació amb Alejandro Lerroux, però en les noves circumstàncies col·laborava amb els anarquistes. Aquestes bones relacions amb Solidaritat Obrera el van fer distanciar dels lerrouxistes barcelonins i aquesta enemistat pesaria en la seva caiguda. Tanmateix, malgrat les bones relacions i les ajudes econòmiques de Ferrer a les publicacions obreristes, aquest no tenia cap influència sobre les organitzacions sindicals.

Fou en aquest període que Ferrer es veié involucrat en l'aspecte més fosc de l'anarquisme, l'activitat terrorista, que sentencià l'Escola Moderna. El 31 de maig de 1906, dia del casament d'Alfons XIII amb Victòria Eugènia de Battenberg, un anarquista català, Mateu Morral, perpetrà

30. Javier NAVARRO NAVARRO, «Los educadores del pueblo y la “revolución Interior”», a Julián CASANOVA (coord.), *Tierra y Libertad...*, p. 199.

31. Subtitulat «Periòdic llibertari» (1901-1903). D'aparició irregular, defensava la teoria de la vaga general i era l'òrgan de premsa de la Federació Regional de Societats Obreres, amb seu a Barcelona. Per a la participació de Ferrer en el periòdic, vegeu Francesc POBLET, «*La Huelga General* i els textos de Ferrer i Guàrdia», *Afers* (Catarroja), 64 (2009), p. 423-585.

32. Setmanari creat el 1907 per la federació local del sindicat Solidaritat Obrera que es convertí, posteriorment, en el diari de la Confederació Nacional del Treball (CNT). Amb contínues suspensions, es publicà fins al 1939.

un atemptat contra els reis. Morral llançà, des d'un tercer pis, una bomba amagada en un ram de flors al pas de la carrossa reial pel carrer Major de Madrid, quan els reis tornaven a palau després del seu casament. Van morir vint-i-quatre persones i més d'un centenar resultaren ferides, però els monarques en sortiren il·lesos. Pocs dies després de l'atemptat, sentint-se perseguit i sense recursos ni cap possibilitat de fugida, Morral se suïcidà.

Morral era un personatge sense rellevància, nascut en una família de petits industrials de Sabadell, partidari de l'acció directa, que treballava al centre de l'Escola Moderna, cosa que portà a relacionar Ferrer amb l'organització de l'atemptat. S'ha escrit que Morral havia sucumbit a l'obsessió d'una rivalitat amorosa amb Ferrer i, per raons no aclarides, es veié empès a una acció individual que l'havia de fer famós. Sense poder portar Morral davant dels tribunals, Ferrer fou detingut i processat per intent d'assassinat. L'acusació contra Ferrer i la relació laboral amb Morral proporcionaren arguments per anar contra l'Escola Moderna, que fou clausurada, i altres centres similars, els quals s'acusà de fomentar la sedició i el terrorisme. Ferrer va estar vora un any a la presó Model de Madrid, cosa que ocasionà una gran campanya, la primera, de solidaritat amb Ferrer i de reivindicació de la seva innocència; fou l'inici del martirologi de Ferrer.³³ Finalment, un jurat el declarà innocent, però des d'aquell moment restà condemnat als ulls de les autoritats, que sempre el van considerar inductor del frustrat magnicidi.

Les últimes voluntats

A última hora de la tarda del dia 12 d'octubre, el jutge instructor de la causa, el comandant Raso, llegí a Ferrer, en el despatx del governador del castell de Montjuïc, on se l'havia traslladat el dia abans, la sentència de mort, i tot seguit aquest entrà en capella. Els testimonis d'aquelles darreres hores parlen de l'actitud serena mostrada per Ferrer i la fermesa amb què va rebutjar, de manera cordial però categòrica, la companyia de religiosos. Ferrer insistí en la seva laïcitat, però no es volgueren retirar els símbols religiosos de la cel·la.³⁴ Ferrer era conscient del ressò que havien tingut el

33. Vegeu Juan AVILÉS, *Francisco Ferrer y Guardia...*, p. 167-196.

34. LADERA, *Fechas de sangre, dos semanas de anarquía en España: historia, comentarios y sucesos culminantes de la rebelión de 1909 y de la huelga general revolucionaria de 1917*, Madrid: Renacimiento, 1917, p. 175-176 (Ladera era el pseudònim del tinent de la Guàrdia Civil Modesto de Lara).

seu empresonament i la condemna i, atenent al que havia succeït tres anys abans, confiava que el govern se sentiria empès a condonar la pena. Però, a mesura que passaven les hores, l'esperança d'indult s'esvaïa³⁵ i Ferrer es preparà per morir, va escriure cartes als seus íntims i va posar en ordre els seus assumptes. El capità general havia donat instruccions perquè es facilités que el condemnat pogués testar a voluntat, i aquest demanà l'assistència del notari Josep Sorribas,³⁶ que degué refusar, ja que finalment acudí a Montjuïc per assistir Ferrer Ricard Permanyer, aleshores degà del Col·legi de Notaris de Barcelona, que l'acompanyà durant hores.

El testament, malgrat que conté les clàusules habituals, comença amb tota una declaració de principis. Ferrer es reafirma en la seva innocència i, fidel a les seves creences, refusa explícitament qualsevol tipus de ritus funerari i demana que el seu cos sigui incinerat, desig que estava en sintonia amb els corrents higienistes de l'època, molt assumits entre determinats sectors anarquistes, socialistes i lliurepensadors, però condemnats per l'Església. En aquest punt, com passaria en altres per diferents motius, la voluntat de Ferrer no es complí i, un cop fou executada la sentència, fou enterrat al cementiri del Sud-oest, «*siendo enterrado en la fosa común del recinto libre del citado Cementerio en atención a manifestación del Capellán del castillo de Montjuïc D. Eloy Hernández de haber muerto impenitente*».³⁷

Ferrer féu també una declaració de principis en una disquisició sobre el que és efímer i el que és perdurable: «*solamente los hechos, sean de quien sean, se han de estudiar, ensalzar o vituperar*»,³⁸ i establí un seguit de disposicions que mostren les seves inquietuds ideològiques i els seus afectes. L'escola havia estat clausurada feia tres anys i de l'obra tangible de Ferrer només quedava l'editorial Publicaciones de la Escuela Moderna. Assegurar el futur d'aquesta i, en l'aspecte personal, el de la seva companya, Soledad Villafranca, constituïen les seves preocupacions bàsiques. Nomenà marmessors dues persones ideològicament properes, William Heaford, resident a la Gran Bretanya, i Cristóbal Litrán, un publicista i escriptor anarquista que havia estat membre de la Junta Promotora de l'Escola Moderna i secretari seu.

35. José BRISA, *La revolución de julio en Barcelona*, Barcelona: Maucci, 1910, p. 289-290.

36. *Causa contra Francisco Ferrer Guardia instruida y fallada por la jurisdicción de Guerra en Barcelona*. Año 1909. Madrid: Sucesores de J. A. García, 1911, p. 672.

37. Citat a *Causa contra Francisco Ferrer...*, p. 677.

38. AHPB, Ricard PERMANYER I AYATS, *Manual de 1909*, vol. III, f. 2.046v.

En termes econòmics, Ferrer deixà una herència important —diners, immobles, finques, accions i l'editorial, la qual és difícil d'avaluar com a actiu econòmic— i les disposicions que adoptà deixen entreveure un discurs contradictori respecte al dret a la propietat individual i la seva transmissió, que no era del tot nou. Anys abans, el 1901, en nom de l'escola laica, Ferrer havia acceptat l'herència d'Ernestine Meunier, però l'any següent es permeté fer un al·legat contra el concepte burgès d'herència quan renuncià a la llegítima que li havia llegat el seu pare, amb els següents arguments: *«Que estimando el compareciente, dadas las ideas que convencionalmente profesa y tiene arraigadas en su conciencia, que por ley natural no tiene razón de ser ni puede admitirse en forma alguna la sucesión a los bienes, sea cual fuere la persona de quien estos provienen, pues las principales causas de que haya pobres es el derecho que se abrogan los unos a los otros de disponer de los bienes a favor de ciertas personas en detrimento de los demás, y que si hay quien se muere de hambre es por la ignorancia y cobardía de todos los desheredados al permitir que unos gocen de lo superfluo mientras otros carecen de lo necesario, consecuente con dichas ideas y de su espontánea voluntad declara que repudia la herencia de su padre, y en su virtud no acepta el expresado legado legitimario al que renuncia como también otro derecho que pudiera corresponderle en los bienes del propio padre.»*³⁹

Pel que fa als seus béns, les disposicions testamentàries de Ferrer poden semblar sorprenents, però reflecteixen els seus afectes. A les tres filles vives (Trinidad, Paz y Sol), nascudes del seu matrimoni amb Teresa Sanmartí, només els deixà la llegítima i els pregà que no la reclamessin amb l'argument que considerava que moralment no els corresponia, ja que el seu patrimoni era fruit de l'herència rebuda d'Ernestine Meunier, amb la qual, insistia, havia acordat que serviria per a la propagació de les seves idees. Al fill nascut de la relació amb Léopoldine Bonard, Riego, no reconegut legalment, no li llegava res. Una de les seves preocupacions principals era assegurar el futur de Soledad Villafranca, amb qui havia conviscut els darrers anys; li llegà un nombre important d'accions, el dret d'estada a l'habitatge que ocupaven a Mas Germinal i el mobiliari i aixovar de la residència. Al seu amic i company en «les idees»⁴⁰ Lorenzo Portet, aleshores resident a Liverpool, li deixà la part més important de l'herència, tant simbòlica com material, l'editorial Publicaciones de la Escuela Moderna i part dels béns, entre els quals hi havia la casa de París.

39. AHPB, Lluís RUFESTA I BANÚS, *Manual de 1902*, vol. II, f. 760r-761r.

40. Forma utilitzada entre els companys de militància per referir-se a l'anarquisme.

L'Escola Moderna havia constituït l'essència de Ferrer. Per tant, a les portes de la mort, la supervivència del que quedava d'aquell projecte constituïa una preocupació per a ell. Ferrer confiava que l'editorial seguiria funcionant després de la seva mort, i donà a Portet consells pràctics i directrius sobre la línia ideològica que havia de seguir l'editorial. Aquest s'havia de fer càrrec de totes les despeses de successió i, conscient del valor material que li transmetia, li encarregava de vetllar, en termes econòmics, per la seva família i socórrer-la si es donava el cas. Aquest prec reflecteix, una vegada més, les filies i fòbies de Ferrer, atès que es preocupava específicament per Soledad, el germà Josep i la família d'aquest, i la filla Trinidad, ideològicament més propera a ell, i deixava de banda les altres dues, Paz i Sol,⁴¹ que convivia amb la mare, per considerar que «*tienen ya sus medios de vivir en la conformidad que ellas lo entienden y que no son, ni de mucho, conformes con mi modo de ver*».⁴² Com a hereu universal instituïa el seu germà Josep i com a hereva subsidiària la seva cunyada, Maria Fontcuberta, en aquell moment ambdós desterrats a Terol.

Després de la mort de Francesc Ferrer, dins els terminis establerts per la llei, Soledad Villafranca i Josep Ferrer iniciaren la tramitació de l'herència. Però, atès que la sentència el condemnà també a compensar els danys causats per la revolta produïda durant la Setmana Tràgica, tots els béns van ser embargats. Només fou possible iniciar l'inventari de béns, que especifica una sèrie de mobles del Mas Germinal: «*Una mesa despacho de nogal, un secreter de ébano, negro; una sillería con tapicería color encarnado. Cuyos muebles se consideran de valor trescientas pesetas. En este estado, los señores otorgantes suspenden el inventario para continuarlo tan luego hayan recibido el oportuno certificado del Registro General de actos de*

41. Per a la relació familiar, vegeu Juan AVILÉS, *Francisco Ferrer y Guardia...*, p. 121-122. Anys més tard, Sol s'arrogà la defensa de la memòria del pare, al qual dedicà dos llibres que reproduïen documents relatius a Ferrer: Sol FERRER, *Le véritable Francisco Ferrer d'après de documents inédits*, Paris: Les deux sirènes, 1948, i *La vie et l'oeuvre de Francisco Ferrer*, Paris: Fischbacher, 1962. Així mateix, recollí un fons important de documentació referida a Francesc Ferrer, fonamentalment material imprès i còpies, que cedí la University of California, San Diego, on és consultable com a «The Register of Francisco Ferrer Collection, 1891-1979», MSS 0248. Mandeville Special Collections Library. Geisel Library. Web: <<http://orpheus.ucsd.edu/speccoll/testing/html/mss0248a.htm>>. Sobre la recerca que Sol va fer del personatge Ferrer, vegeu: Julián GRANADO, *De Humanidad y polilla. Todas las caras de Ferrer Guardia*, Barcelona: Anagrama, 2009.

42. AHPB, Ricard PERMANYER I AYATS, *Manual de 1909*, vol. III, f. 2.049v.

*última voluntad y los datos que les faltan para la designación de los demás bienes.»*⁴³

Tot seguit, Josep Ferrer, en qualitat d'hereu, i Soledad Villafranca, com a legatària, sol·licitaren al Ministeri de la Guerra que deixés sense efecte les disposicions de la sentència relatives a les indemnitzacions, però en aquell moment, quan els fets encara eren molt propers, es desestimà la petició.⁴⁴ Alhora, Soledad reclamà les cartes que Ferrer li havia escrit des del castell i que el capità general De Santiago, en un presumpte acte de mesquinesa, no li havia entregat.⁴⁵ Finalment, el 29 de desembre del 1911, la Sala de Justícia del Consell Suprem de Guerra i Marina aixecà l'embargament perquè en cap de les causes incoades no s'havia pogut establir que els culpables haguessin actuat seguint les «*inmediatas órdenes*»⁴⁶ de Ferrer, circumstància exigida pel Codi de Justícia Militar per declarar una persona responsable dels danys ocasionats; aquesta decisió, però, no revocà la sentència de culpabilitat.

Finalment, el 22 de gener de 1912, un cop refusades les instàncies de súplica dels que es consideraven amb dret a indemnització a càrrec dels béns de Ferrer, s'aixecà l'embargament i es pogué completar l'inventari dels béns⁴⁷ (finques, accions, diners en efectiu i materials de l'editorial). Es va fer el repartiment de l'herència seguint la llei però sense respectar en la seva totalitat els desitjos de Ferrer, ja que, per exemple, les filles no van renunciar a la llegítima.⁴⁸ Portet, per la seva banda, només acceptà, pel

43. AHPB, Lluís RUFESTA I BANÚS, *Manual de 1909*, f. 2.769r -2.770r.

44. AGMS, Expedient Ferrer.

45. AGMS, Expedient Ferrer. Còpia d'un escrit del capità general de la 4a Regió al ministre de la Guerra (27-11-1909): «*la correspondencia que dejó escrita el finado fue entregada en la tarde del día catorce de octubre último al General Jefe de Estado Mayor de esta Capitanía General por el Comandante Secretario de dicha fortaleza [en referència al castell de Montjuïc], cuyo General entregó personal y seguidamente el paquete que constituían dichos escritos al entonces Capitán General de esta Región Excmo. Señor Don Luis de Santiago, ignorándose el curso que se haya dado*».

46. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), Madrid, H 2870, Consell Suprem de Guerra i Marina, «Asunto Ferrer», annex a circular del Ministeri d'Estat (10-2-192).

47. Ferrer Collection, San Diego. University of California, Mandeville Library, Mss. 248. «Escritura de inventario de los bienes relictos por Don Francisco Ferrer y Guardia autorizada el 22 de febrero de 1912 por D. Ricardo Permanyer Ayats». El protocol original es troba a l'AHPB i encara no és consultable.

48. Una explicació detallada de la suma i del repartiment de l'herència a Juan AVILÉS, *Francisco Ferrer y Guardia*..., p. 272-278.

seu valor simbòlic, l'editorial i renuncià a la resta del llegat. La situació de l'editorial quan s'aixecà l'embargament, més de dos anys després de la mort de Ferrer, era complexa. Els llibres no només havien estat embargats pel fet que eren propietat de Ferrer, sinó que també eren considerats material susceptible de ser confiscat pel seu contingut. Des del primer moment es demanà als auditors militars una classificació dels llibres per determinar, d'acord amb el seu contingut, quins podien ser venuts i quin s'havien de destruir, «*por contener ideas anarquistas o antisociales*». La diversitat de matèries i la manca de formació dels auditors féu que aquests manifestessin de manera reiterada, i en va, que no eren les persones idònies per fer aquesta feina.⁴⁹

Els llibres encara no s'havien destriat quan s'aixecà l'embargament. El capità general de la 4a Regió, argüint la potestat del govern de requisar material d'acord amb el seu discurs, exposà al ministre de la Guerra la necessitat de retenir l'editorial: «*tendré necesidad de entregar todas las obras referidas al legal representante de la herencia del finado y como entiendo que algunas de dichas obras, especialmente las de carácter antimilitarista, deben retirarse de la circulación, ordeno al juez instructor que suspenda la entrega de dicha casa editorial interín no se dicte resolución, seleccionando o no las obras que la constituyen*».⁵⁰ La Sala de Justícia del Consell Suprem de Guerra i Marina avalà aixecar l'embargament, «*sin perjuicio de que algunas o todas las referidas obras puedan ser retiradas de la circulación, si por su carácter político o anti-social fuese perniciosa su lectura, a juicio del Gobernador Civil de Barcelona*».⁵¹ Finalment, amb mesos de retard, Portet es féu càrrec de l'editorial, quan ja es trobava en un estat lamentable; quan aquest va morir l'any 1918, la vídua i els fills vengueren l'emblemàtica Publicaciones de la Escuela Moderna i els drets d'edició de les diverses obres per a Espanya a l'editor Manuel Maucci, propietari d'una altra de les editorials emblemàtiques de l'anarquisme espanyol.

49. AGMS, Cartes entre Capitanía del la 4a Regió i el Ministeri de la Guerra (23-5-1911, 24-6-1911 i 4-8-1911).

50. AGMS, Expedient Ferrer, escrit, capità general al Ministre de la Guerra (22-1-1912).

51. AGMS, Expedient Ferrer, resolució (26-1-1912).

Ferrer després de Ferrer: «*Que mis amigos hablen poco o nada de mí*»⁵²

Després de la Setmana Tràgica hi hagué la idea generalitzada que, a la fi, algú havia de pagar pel que havia passat, i enmig de la consternació s'imposà un sentiment de revenja i la voluntat de depurar la societat d'elements revolucionaris. Amb el temps, quan els efectes immediats de la revolta s'apaivagaren, les conseqüències de la repressió, la situació lamentable dels presos que restaven oblidats als calabossos de Montjuïc i, sobretot, el record de les execucions, molt particularment la de Ferrer, provocaren una profunda divisió de consciències i es va revisar allò que havia passat. L'escriptor i polític republicà Pere Coromines, reflexionant sobre aquella inhibició col·lectiva, escrivia: «I és cosa certa que en la primera quinzena d'agost, a Barcelona no s'hi podia viure. La reprovació dels fets, vistos a través de totes aquestes circumstàncies agravants, s'imposava en públic als esperits. Qui ho negarà? Aquí, en una ciutat de 600.000 habitants, ningú no va demanar l'indult del primer condemnat a mort.»⁵³ Malgrat que aquesta fou l'actitud predominant, quan es van dictar les condemnes, veïns del carrer del Carme i el Raval demanaren l'indult per a Ramon Clemente, el noi deficient mental, precisament per la seva condició, i feren arribar al rei la petició de clemència per mitjà del diputat de la Lliga Regionalista Francesc Cambó, però el govern hi votà en contra.⁵⁴

Paral·lelament, Cambó, que compartia la posició del regionalisme en el sentit que calia castigar els culpables del que havia succeït durant la Setmana Tràgica, transmeté a Antonio Maura, cap de Consell de Ministres i líder del Partit Conservador, la seva disconformitat respecte als nomenaments fets al Govern Civil de Barcelona, és a dir, la substitució del governador civil Àngel Ossorio Gallardo, de tendència moderada, per Evaristo Crespo Azorín, el manteniment de l'estat de guerra i les maneres del ministre de la Governació, Juan de la Cierva, aplicades pel nou governador. Aquest desacord està en l'origen de les dissensions futures entre Francesc Cambó i Antonio Maura.⁵⁵ Anys més tard, en un debat a les Corts, Cambó s'expressà en

52. AHPB, Ricard PERMANYER I AYATS, *Manual de 1909*, vol. III, f. 2.046v.

53. Pere COROMINES, «El fonament jurídic de l'amnistia», *El Poble Català* (Barcelona), 5-1-1910.

54. *La Publicidad* (Barcelona), 13-9-1909 i 20-9-1909.

55. FAMM. Correspondència. 221/5, Cambó a Maura (9-8-1909); 19/3, Maura a Cambó (21-8-1909); 261/4, Cambó a Maura (30-8-09 i 10-9-09).

una línia similar a com ho havia fet Pere Coromines: «*todos los ciudadanos de Barcelona hemos fusilado a Ferrer no pidiendo su indulto*».⁵⁶

Pel que fa a l'execució de Ferrer, en el fons, entre els sectors que haurien pogut influir en favor del seu indult, de dreta i esquerra, hi havia el convenciment que aquest era mereixedor d'algun tipus de càstig. Molts creien de veres que Ferrer havia estat còmplice de Morral en l'atemptat del carrer Major de Madrid, i que si la justícia l'havia absolt havia estat per temor a una venjança sagnant. Ferrer, ja ho hem dit, despertava animadversió entre molts sectors i, quan fou detingut després de la Setmana Tràgica, aquest sentiment passà per davant de qualsevol altra consideració: per als catòlics més integristes, Ferrer era un ateu que propagava la impietat; per als radicals lerrouxistes, un personatge molest que ajudava en els sindicats els seus rivals anarquistes, i als que ja els anava bé que carregués amb la responsabilitat d'uns fets en els quals ells havien col·laborat molt activament, i per a molts ciutadans, de bona o mala fe, era un revolucionari que molt bé podia haver estat darrere de la violència desencadenada durant aquella setmana.

Però, més enllà de l'enuig i dels sentiments que Ferrer pogués despertar, la pena de mort repugnava moltes consciències. En aquest sentit, en alguns diaris republicans que havien sobreviscut a la censura es criticà l'actuació dels tribunals militars i la legislació espanyola que atribuïa a la jurisdicció militar un camp d'actuació excessiu,⁵⁷ però les protestes foren, pels motius exposats, en general, molt tèbies. L'escriptor i més tard polític republicà i socialista Gabriel Alomar, en un article publicat al periòdic *La Publicidad*, evidencià, amb amargor, que Ferrer, independentment del seu grau d'implicació en els fets de la Setmana Tràgica, ja havia estat condemnat abans del judici.⁵⁸

Entre les veus dissidents destacà, amb autoritat, la del poeta Joan Maragall,⁵⁹ la figura més representativa del món cultural català de començament de segle i amb un prestigi moral reconegut per tothom. Maragall deixà sentir la seva veu en uns articles («¡Ah! Barcelona!», «La iglésia cremada», «La ciutat del perdó») que posen de manifest la profunditat del seu pensament respecte a la moral i els comportaments de la societat barcelonina d'inici del segle XX. El primer és un cant de desesperació, un lament de cap on va la

56. Francesc Cambó en el debat parlamentari de 16 de juny de 1914. Citat a Josep BENET, *Maragall...*, p. 100.

57. *La Publicidad* (Barcelona), 12 i 13-9-1909.

58. Gabriel ALOMAR, «Els anti-ídols», *La Publicidad* (Barcelona), 26-9-1909.

59. A Josep BENET, *Maragall...*, l'autor reivindica l'actitud cívica del poeta en aquelles circumstàncies.

ciutat sense nord; el segon constitueix una reflexió sobre la naturalesa d'allò que anomenem la fe i el tercer, escrit la vigília de l'execució de Ferrer, i que inicialment titulà «No el mateu!», constitueix un al·legat contra la pena de mort⁶⁰ en general i contra l'execució de Ferrer en concret.

Al cap d'un any de l'execució de Ferrer, Pere Coromines, aleshores director d'*El Poble Català*, que el 1896 havia estat víctima d'una repressió similar quan fou involucrat en el «Procés de Montjuïc», es pronuncià a favor de la supressió dels consells de guerra i de l'aplicació del codi de justícia militar en les causes instruïdes contra civils, i recordà els cinc afusellats: «A la memòria dels que moriren afusellats per l'aplicació d'aquesta llei, alçarem el nostre clam en el funest aniversari, per a dir que les seves formes processals estan en oberta contradicció amb la civilització europea.» Cosa que, com creu necessari puntualitzar en el mateix escrit, no altera la seva opinió, representativa d'un ampli entorn, respecte de Ferrer i la seva obra, que es troba en ple procés de mitificació: «Nosaltres no farem apologia de la obra d'en Francesc Ferrer. El fet de la seva mort no pot alterar la significació de la seva vida.»⁶¹

D'altra banda, el procés contra Ferrer i la posterior execució es convertiren en un afer d'abast internacional. Les protestes entre l'esquerra europea començaren després de les primeres execucions, però es generalitzaren a partir de la detenció de Ferrer, fins a adquirir proporcions desconegudes. Tot i així, el govern espanyol no va voler considerar cap petició d'indult; Maura es mostrà inflexible, fins i tot contra l'opinió de destacats conservadors.⁶² Finalment, la pressió generada per la campanya a Europa contra les institucions espanyoles l'obligà a anar al Congrés i donar explicacions per l'afer Ferrer, i, a la fi, comportà la seva caiguda. Amb els liberals al poder, els republicans demanaren la revisió del procés i en el debat parlamentari defensaren, ara sí, la innocència de Ferrer, però la proposta de revisió fou refusada amb els vots de conservadors i liberals.

60. En el marc del centenari de la Setmana Tràgica, els tres articles s'han reproduït íntegres a: Ignasi MORETA, *Joan Maragall. La Setmana Tràgica. Tres articles*, Barcelona: Fragmenta, 2009 i Hilari RAGUER, *La Setmana Tràgica. Tres articles de Joan Maragall*, Barcelona: Claret, 2009.

61. Pere COROMINES, «L'aniversari del 13 d'octubre. Els Consells de Guerra», *El Poble Català* (Barcelona), 13-10-1910.

62. Ramon Corts, que ha estudiat els arxius vaticans, fa referència que, en algun moment, fins i tot les autoritats eclesiàstiques es plantejaren demanar l'indult, però no ho arribaren a fer: Ramon CORTS I BLAY, «L'Arxiu Secret Vaticà. Una font inèdita i complementària per a l'estudi de la Setmana Tràgica», *Serra d'Or* (Barcelona), 593 (maig, 2009), p. 23/375.

A Europa, la detenció de Ferrer i Guàrdia fou presentada com una venjança dels estaments eclesiàstics davant l'amenaça que, hipotèticament, representava per a l'Església catòlica l'Escola Moderna, atès que qüestionava el seu poder. Immediatament, començà una gran campanya per aconseguir l'alliberament i es produïren manifestacions massives a diverses ciutats de França, Anglaterra, Bèlgica o Itàlia. A París es constituí el *Comité de défense des victimes de la répression espagnole*,⁶³ organitzat per l'anarquista Charles Albert, secretari general de la Lliga per l'Educació Racional de la Infància, la creació de la qual havia impulsat Ferrer anys abans, i que fou qui va retre el gran homenatge pòstum a l'obra i la figura de Ferrer. Es recuperà l'esperit en suport a Ferrer que ja s'havia posat de manifest l'any 1906 quan es produí la primera detenció⁶⁴ i, com s'havia esdevingut en aquella ocasió, el mateix Ferrer donà arguments per animar la campanya en les cartes que envià des de la presó.⁶⁵

La campanya se centrà en Ferrer, i les paraules «inquisició» i «fanatisme» es repetien contínuament. Malgrat que hi hagué iniciatives individuals, en general es donà suport a les accions impulsades pel Comitè. Charles Albert demanà la col·laboració i complicitat d'intel·lectuals i polítics d'esquerra per protestar contra el menyspreu per les garanties constitucionals demostrat pel govern espanyol, i obtingué el suport de coneguts anarquistes com Pierre Kropotkine, Jean Grave, director de *Les Temps Nouveaux*, Charles Malato, Sébastien Faure o l'espanyol exiliat a Londres Fernando Tarrida del Màrmol, i de polítics com el socialista Jean Jaurès, director de *L'Humanité*, o el radical Georges Clemenceau, impulsor de les polítiques laïcistes a França,⁶⁶ entre altres. S'hi adheriren centres culturals com la Maison de la Libre Pensé i, en general, grups republicans radicals, socialistes, lliurepensadors i lògies maçòniques.

Pel que fa als sindicats, en general es mostraren més sensibilitzats pel fracàs de la revolta i la repressió que seguí, i la personalització de la cam-

63. Edità el fulletó *Francisco Ferrer: sa vie, son oeuvre*, s.l.: s.d.

64. Per a la valoració de les campanyes vegeu Teresa ABELLÓ GÜELL, *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*, Barcelona: Edicions 62, 1987, p. 182-186.

65. Cartes de Francesc Ferrer a l'anarquista italià Luigi Fabbri (3, 6 i 7 d'octubre de 1909). Reproduïdes a Luigi FABBRI, *Francisco Ferrer y Guardia, último martire del libero pensiero*, Roma, 1909, p. 21-23.

66. ANP, F7 12900, m/3490.

67. ANP, F7 12900, m/3481 i m/1084.

panya en Ferrer provocà algunes protestes. La Confédération Générale du Travail (CGT), predominantment anarcosindicalista en aquells anys, i la Unión des Sindicats de la Seine feren manifestos públics de suport a Ferrer i les altres víctimes.⁶⁷ La CGT preparà accions per recollir diners per ajudar els obrers represaliats a Barcelona com a conseqüència de la Setmana Tràgica i la Federació d'Estibadors de Marsella plantejà un boicot als vaixells espanyols.⁶⁸ Finalment, l'execució de Ferrer sorprengué tothom, i el dirigent anarquista francès Jean Grave assenyalà com a culpable del fracàs de l'esforç per alliberar Ferrer la indiferència de les masses a Espanya.⁶⁹

Però, de fet, la campanya en favor de Ferrer no havia fet sinó començar quan aquest va morir. La intensa activitat duta a terme per la Lliga Internacional per l'Educació Racional de la Infància ajudà a mitificar el nom i l'obra de Ferrer, amb la col·laboració d'altres sectors socials, entre ells maçons i lliurepensadors. S'havia creat un nou sant laic: el nom de *Francisco Ferrer* fou utilitzat per obrir escoles i fundar associacions que honressin la seva memòria arreu del món (Lausanne, Nova York, Cempuis, Liverpool, etc.). Es crearen comitès, lligues i associacions en molts llocs d'Amèrica i Europa, es posaren plaques i s'aixecaren monuments en honor seu, el més significatiu dels quals fou el que s'inaugurà el 1911 a Brussel·les, simbòlicament destruït quan els nazis van ocupar la ciutat. Per la seva part, la premsa que li havia donat suport el recordà durant molts anys, i per a força gent el seu nom quedà associat a la lluita per la llibertat. A tall d'exemple, l'any 1913, a la sortida d'un míting organitzat per la Lliga dels Drets de l'Home, en protesta per l'actuació de la policia davant l'ambaixada d'Espanya per un motiu que no ve al cas, s'organitzà una manifestació espontània amb crits de: «*Vive Ferrer! A bas Alphonse XIII.*»⁷⁰

68. ANP, F7 12900, m/3489.

69. Jean GRAVE, «Une défaite. Un défi. Une leçon», *Les Temps Nouveaux* (Paris), 13 (30-10-1909).

70. *Les Temps Nouveaux* (Paris), 3 (17-5-1913). Amplis dossiers sobre les rememoracions i els homenatges a Ferrer i Guàrdia a Instituut Internationaal voor Social Geschiedenis (IISG) d'Amsterdam, Col·lecció Ugo Fedelli.

APÈNDIX DOCUMENTAL

1909, octubre, 13. Barcelona

Testament de Francesc Ferrer i Guàrdia.

AHPB, Ricard PERMANYER I AYATS, *Manual de 1909*, vol. III, f. 2.046r-2.053v.

En la ciudad de Barcelona, a trece de octubre de mil novecientos nueve y siendo la una menos treinta minutos, yo, Francisco Ferrer y Guardia, de cincuenta años de edad, casado, profesor de lenguas, natural de Alella, provincia de Barcelona, residente actualmente en esta ciudad, no pudiendo exhibir la cédula personal por no tenerla a mi disposición; hijo legítimo y natural de los consortes difuntos don Jaime Ferrer y doña María de los Ángeles Guardia; encontrándome con claridad de potencias de los sentidos y de la palabra, queriendo disponer de mis bienes para después de mi muerte, hago y ordeno éste mi testamento en los términos siguientes:

Protesto ante todo, con toda la energía posible, de la situación por mí inesperada del castigo que se me ha impuesto, declarando que estoy convencidísimo de que antes de muy poco tiempo será públicamente reconocida mi inocencia.

Deseo que en ninguna ocasión, ni próxima ni lejana, ni por uno ni otro motivo se hagan manifestaciones de carácter religioso o político ante los restos míos, porque considero que el tiempo que se emplea ocupándose de los muertos mejor sería destinarlo a mejorar la condición en que viven los vivos, teniendo gran necesidad de ello casi todos los hombres.

En cuanto a mis restos, deploro que no exista horno crematorio en esta ciudad como los hay en Milán, París y tantas otras, pues habría pedido que en él fueran incinerados, haciendo votos para que en tiempo no lejano desaparezcan los cementerios todos en bien de la higiene, siendo reemplazados por hornos crematorios o por otro sistema que permita mejor aún la rápida destrucción de los cadáveres.

Deseo también que mis amigos hablen poco o nada de mí, porque se crean ídolos cuando se ensalza a los hombres, lo que es un gran mal para el porvenir humano. Solamente los hechos, sean de quien sean, se han de estudiar, ensalzar o vituperar, alabándolos para que se imiten cuando parecen redundar al bien común, o criticándolos para que no se repitan si se consideran nocivos al bienestar general.

Quiero que mis deudas sean pagadas, acreditada que sea la verdad del hecho y sin trámite alguno judicial.

Nombro albaceas de éste mi testamento, y contadores y liquidadores, según lo que luego dispondré, a don Cristóbal Litrán, residente en la actualidad en Teruel, Paseador del Ferial, número dieciséis, y a don William Heaford, residente en Inglaterra, condado o departamento de Surrey, población de Thornton Heath, calle Mer-sham Road, número 29^a, dándoles juntos y a solas pleno poder y facultad para que cumplan y ejecuten todo cuanto por mí hallaren dispuesto y ordenado.

Lego la cantidad de seis mil pesetas a mis tres hijas, Trinidad, Paz y Sol, en pago a sus derechos legitimarios que por ministerio de la ley forzosamente he de reconocerles. Pero suplico a mis dichas hijas que no reclamen ni la expresada suma ni nada más en concepto de suplemento de legítima, pues no han de olvidar todo cuanto les vengo diciendo y escribiendo desde que me posesioné de la herencia de doña Ernestine Meuniè, de que no han de contar nunca con dicha herencia, pues fue convenio verbalmente hecho con la referida señora, que sus bienes no deberían servir más que para el asunto a que yo lo destinaba, es decir, para propagar mis ideas según y como yo lo entendiere. Por lo tanto, ruego a mis dichas hijas que no pongan impedimento alguno al cumplimiento de lo que yo dispongo en éste mi testamento. Y protesto en este acto, una vez más, de las versiones que se han dado atribuyéndome abuso de confianza en la adquisición y empleo de los bienes heredados de la señora Meuniè.

Lego a doña Soledad Villafranca y los Arcos, residente hoy en Teruel, Paseador del Ferial, número dieciséis, cuarenta acciones de la Sociedad Anónima, con domicilio en esta ciudad, denominada «Fomento de Obras y Construcciones». Y declaro que estas cuarenta acciones legadas a la señora Villafranca son aparte o además de las sesenta de dicha Compañía, que también le lego, formando cien en conjunto de las quinientas de las referidas acciones que existen y se encontrarán en la caja o departamento que tengo alquilado en la Sociedad «Crédit Lyonnais» de París, Boulevard des Italiens; cuales sesenta acciones forman un rollo con rótulo que dice «Para Soledad».

Lego además a la nombrada doña Soledad Villafranca todo el mobiliario y ajuar que existe en el piso que con ella ocupábamos, de la casa que existe en la finca llamada «Mas Germinal», sita en el término de Mongat, y el piano que se encuentra en los bajos de dicha casa.

Finalmente, lego a la propia doña Soledad Villafranca el derecho de uso y habitación del mencionado piso que, según he dicho, ocupábamos en la casa del «Mas Germinal», por durante toda su vida.

Lego a don Lorenzo Portet, habitante actualmente en Liverpool (Inglaterra), Barrington Road, número nueve, los bienes siguientes: Primero, la casa editorial,

esto es, todas sus existencias y el conjunto de derechos y obligaciones que la integran, que tengo establecida en esta ciudad, calle de las Cortes, número quinientos noventa y seis, denominada «Publicaciones de la Escuela Moderna». Segundo, las trescientas acciones de la Sociedad «Fomento de Obras y Construcciones», que tengo pignoradas en la sucursal del Banco de España de esta ciudad, en garantía de un préstamo de capital máximo noventa mil pesetas, del cual se han utilizado unas setenta mil pesetas aproximadamente, de manera que el legatario adquirirá las trescientas acciones si devuelve la cantidad prestada, o bien el remanente de dicha garantía si el Banco debiese realizarla o hacerla efectiva por no devolverse aquella suma. Tercero, la casa que poseo en París (Francia), rue des Petites Ecuries, número once, la cual está hipotecada en garantía de dos préstamos, uno de trescientos veinticinco mil francos y otro de ciento veinticinco mil francos, cuyos intereses deberá pagar el legatario en la forma estipulada en los respectivos contratos. Cuarto, trescientas acciones de la repetida sociedad «Fomento de Obras y Construcciones», de las que, conforme he manifestado, existen en la caja que tengo alquilada en el «Crédit Lyonnais» de París. Quinto, cuatrocientas treinta y dos acciones de la Sociedad «Catalana General de Crédito», domiciliada en esta ciudad, que se encuentran igualmente en la caja del «Crédit Lyonnais» de París.

Declaro, para dar todas las facilidades posibles, que el llavín del arca o caja que tengo en alquiler en el «Crédit Lyonnais» de París, se hallará dentro de un sobre lacrado que contiene también quinientos cupones de la Sociedad «Fomento de Obras y Construcciones», dirigido a nombre de Madame Nicaise, La Salpêtrière, París, que déje en el «Mas Germinal», cuyo sobre se abrirá por quien corresponda para disponer del mencionado llavín, y declaro para evitar toda duda que los mencionados quinientos cupones no están destinados a la citada Madame Nicaise, sino que formarán parte de la masa general de la herencia, como asimismo un paquete o rollo de cincuenta acciones de la referida Sociedad «Fomento de Obras y Construcciones», que tiene un rótulo que dice «Para Riego», cuales cincuenta acciones manifiesto no están destinadas a nadie como pudiera indicarlo dicha inscripción. La cifra para abrir la mencionada caja es la de 596, en este orden [596, *escrit en vertical*].

Encargo al legatario don Lorenzo Portet que si en alguna ocasión, por desgracias que sufrieren o por cualquier circunstancia eventual, viese en alguna necesidad a mis hijas, a la familia de mi hermano José, o a doña Soledad Villafranca, o al niño llamado Leopoldo Bonnard, conocido por Riego, les socorra y atienda según su prudencia y buen criterio, declarando en cuanto a mis hijas que la única que de momento puede encontrarse en los casos previstos, de merecer algún auxilio, como yo ya venía prestándoselo, es la Trinidad, pobre, desgraciada, que vive en París, rue Belgrand, número sesenta, pues las otras dos tienen ya sus medios de vivir en la conformidad que ellas lo entienden y que no son, ni de mucho, conformes con mi modo de ver.

Igualmente encargo al referido señor Portet que a los bienes que comprende el legado que acabo de ordenar a su favor, les dé con preferencia la inversión conforme a mis ideas, que ya conoce, de fomentar las publicaciones de la Escuela Moderna; debiendo añadir, en cuanto a dichas publicaciones, que mi deseo es que se hagan, en cuanto le sea posible, las siguientes: La obra de P. Kropotkine, cuyo prospecto está ya ultimado: los tres primeros libros de la Enciclopedia Popular, cuyos títulos son «La Evolución de los Mundos», «La Historia de la Tierra» y «El Origen de la Vida»; el libro del Doctor Toulouse, titulado «Como se forma una inteligencia»; y luego los cinco tomos de los seis ingleses que traje en junio de Londres y leí y anoté en el «Mas Germinal», donde los dejé atados en un paquete sobre el tocador de Soledad. El tomo sexto, cuyo autor es Reid, dispongo que no se publique porque no terminé de leerlo, recordando que tenía que ponerle muchas notas por tener demasiado carácter inglés. Los otros cinco referidos tomos, todos sobre la moral que se ha de enseñar en las escuelas, son admirables. Aconsejo al legatario Portet vaya cuando pueda a Alemania y a Italia y se procure buenos libros de texto, cual tenía intención de hacerlo yo, visto el buen resultado que me dio el viaje a Inglaterra. Finalmente, le recomiendo para cuando le sea posible, la publicación de una revista o diario semanal, tratando en él de la educación racionalista y sindicalismo, y en cuya publicación se anunciarán exclusivamente las obras de la Escuela Moderna.

De todos mis restantes bienes muebles e inmuebles, créditos, derechos y acciones que me pertenecen y puedan pertenecerme por cualquier título, causa o razón, nombro e instituyo heredero mío universal a mi hermano don José Ferrer y Guardia, residente hoy en Teruel, Paseador del Ferial, número dieciséis, a sus libres voluntades, pero con la condición de que si, en virtud de la presente institución y por no haber causa alguna que lo imposibilite, entra en posesión y adquiere, como formando parte de la herencia, la finca llamada «Mas Germinal» y el bosque de alcornoques sito en término de Alella, entonces deberá entregar a don Lorenzo Portet, cien acciones de las de la Sociedad «Fomento de Obras y Construcciones», de las que se encuentran en la caja del «Crédit Lyonnais» de París. Para el caso de que mi dicho hermano don José no fuese heredero mío, por no poder o no querer serlo, al mismo substituyo y heredera mía nombro e instituyo su esposa, mi cuñada doña María Fontcuberta, en los mismos términos que el heredero instituido.

Impongo al legatario don Lorenzo Portet la obligación de pagar con los bienes que le he legado todos los gastos y derechos que se ocasionen por la sucesión de mis bienes, tanto de los que comprenden los legados como los de la herencia.

Prohibo que sobre mis bienes se instruya juicio de testamentaria e intervenga bajo ningún concepto la autoridad judicial, y a éste efecto, en uso de la facultad que me concede la ley, nombro contadores, liquidadores y partidores de la herencia a los citados don Cristóbal Litrán y don William Heaford, o a la persona o personas que ellos indicaren si no pudieran o no quisieran ejercer el cargo.

Esta es mi voluntad, que quiero valga como testamento, y si no pudiere valer como tal por cualquier causa que hoy o en cualquier tiempo lo imposibilitara, quiero valga como codicilo o aquella otra especie de última voluntad que mejor en derecho pudiera valer, y con la cual revoco toda anterior disposición o última voluntad por mí otorgada, aún cuando en la misma se hubiesen continuado palabras derogatorias de las que debiese hacer especial mención, pues de ellas me aparto.

Así lo otorga don Francisco Ferrer y Guardia, en la ciudad y fecha al principio expresadas, ante mí, don Ricardo Permanyer y Ayats, abogado, notario del Ilustre Colegio del Territorio de la Audiencia de Barcelona, con residencia en la capital, constituido en la Capilla del Castillo de Montjuich, resultando las circunstancias personales del testador de las manifestaciones del mismo, debiendo hacer constar que no exhibe cédula personal por no llevarla encima cuando fue detenido, siendo presentes por testigos instrumentales y de conocimiento, especialmente llamados y rogados por el testador, don Julio Padilla y Hermosilla y don Ramón López Oliveros y Corrales, vecinos de esta ciudad, a quienes y al testador he leído íntegramente este testamento, advertidos antes del derecho que la ley les concede de leerlos por sí mismos, del cual no han querido usar. Y de que el testador y los testigos firman, de que éstos, aspirantes ambos del cuerpo de vigilancia, cuyo cargo acreditan por sus respectivos carnets o documento de identificación, números trescientos dieciocho y cuatrocientos veinticinco, en cuyo sentido doy por conocidos, aseguran conocer al testador y constarles sus circunstancias, de que éste se halla a mi juicio con la capacidad legal necesaria para testar y de todo lo demás contenido en este instrumento público, extendido en cuatro pliegos de papel timbrado de clase undécima, serie B., números 6.443.261 - 6.443.286 - 6.443.281 y 6.443.276, yo, el autorizante notario, doy fe, haciendo constar que el otorgamiento y redacción de este testamento dictado por el testador, empezó en la hora consignada al principio, habiendo terminado a las cuatro y media.

[Segueixen les signatures de l'atorgant, dels dos testimonis i del notari autoritzant].